

Narancsik Gabriella

„Nem az a fontos, hogy az ember teljesen egyetért-e valamivel” – Róheim Géza és Kerényi Károly levélváltása (1947)

Bevezető megjegyzések¹

Róheim Géza személyes hagyatéka, és ezzel együtt magánlevelezésének jelentős része is az utókor számára elveszett. Verebéli Kincső kutatásainak köszönhetően – aki a hetvenes években emelte ki a feledés homályából a Róheim-életművet – a levelek néhány jelentősebb hazai lelőhelyét ma már ismerjük (Verebéli, 1992). Számos jel utal ugyanakkor arra, hogy mind hazai, mind külföldi archívumokban és magánhagyatékokban lappanghatnak még levelek. Az *Est* például „Magyar tudós fantasztikus élete az emberevők között” címmel, drámai stílusban számolt be a Róheim házaspár expedíciójáról 1930 tavaszán, a Ferenczinek és Bálint Alice-nak küldött jelentések nyomán: „Róheim Géza felszerelte magát egy kis szakkönyvtárral, házi gyógyszerzárral, kisebb fegyverraktárral és feleségével együtt elindult az eleven őskor felé. Anglián át utaztak és ott rövid kurzust vettek a trópusi betegségek diagnosztikájából és gyógy módjából. Aztán hajóra ültek és elhagyták a civilizációt. 1928 késő őszen volt ez. Amit azóta tapasztaltak, arról azok a levelek számolnak be, amelyeket Róheim Géza Ferenczi Sándornak és egy magyar etnológus hölgynek, dr. Bálint Mihálynénak írt útja egyes állomásairól” (B. Gy., 1930, 7.). A pszichoanalitikus köröknél maradván – Kovács Vilma mellett (a levelezés e számban olvasható) – Róheim bizonyosan kapcsolatban állt Hermann Imrével is, jöllehet e levelek közül csak egynek ismert a holléte (Verebéli, 1992, 129-130).

A marbach-i Deutsches Literaturarchivban (DLAM) őrzött Kerényi-hagyatékból került elő az alább bemutatott levélváltás is, amely a máshol fennmaradt töredékektől

¹ Köszönettel tartozom Kerényi Károly és Magda lányának, Cornelia Kerényi-Ishlernek, aki több vitatott pont tisztázásában is segítséget nyújtott; Attila Kerényinek, a Kerényi Károly-hagyatékok gondozójának, a *Deutsches Literaturarchiv* munkatársainak, Anna Kinder és Madeleine Brook kutatásvezetőknek, Jens Tremmelnek, a digitalizálásért felelős részleg vezetőjének, Gerhild Kölling és Birgit Wollgarten adminisztratív munkatársaknak, és nem utolsósorban Riccardo Bernardininek és Monica Pongellinek, az Eranos Foundation tudományos vezetőjének és munkatársának az archív anyagok közzétételéhez nyújtott segítségükért. A tanulmány a Marbach-Stipendium támogatásával és a 135341. számú OTKA-pályázat keretein belül készült.

eltérően mindkét fél leveleit tartalmazza. Kerényi Károly (vagy sokkal inkább felesége, Magda) ugyanis gondosan megőrizte a beérkezett leveleket és a saját válaszaikról készült indigós másolatokat is. Jóllehet a gyűjtemény mindössze öt levélből áll (három Róheimtől, kettő Kerényitől, 1947 márciusa és novembere között), fontos adalékokkal szolgál a két tudós pályájához, és olyan hatástörténeti forrásokra irányítja a figyelmet, amelyek jelentőségét a publikált művek alapján nehéz lenne felismerni.

Róheim Géza (1891–1953) és Kerényi Károly (1897–1973) életútja több ponton is párhuzamosan haladt. Kerényi 1919-ben doktorált klasszika-filológiából, majd egy évtizeden át budapesti középiskolákban oktatott latint és görögöt. Az antik regényről írt 1927-es habilitációs dolgozata nemzetközi sikert aratott, utat nyitva későbbi legendás egyetemi előadásai előtt a budapesti tudományegyetemen. Hamarosan a Philologiai Társaság titkárává és az *Egyetemes Philologiai Közlöny* szerkesztőjévé választották. Noha Némethy Geyza nyugdíjazását követően ideiglenesen ő vette át a tanszék vezetését, a nacionalista kultúrpolitika elleni fellépése miatt budapesti karrierje megtört, így végül Pécsre, majd Szegedre nevezték ki professzornak.

Róheim Géza sorsa Magyarországon ennél mostohábban alakult. Magántanári kinevezése meghiúsult, a Tanácsköztársaság alatti szerepvállalása miatt pedig felfüggesztették a Nemzeti Múzeumban betöltött állásából, ami végleg kettétörte akadémiai pályafutását (részletesebben lásd Hárs, 2009). A beszűkülő lehetőségek és a politikai nyomás elől mindketten külföldre kényszerültek: Róheim, bár álláslehetőségben bízott, ténylegesen a zsidóüldözés elől menekült feleségével az Egyesült Államokba 1938-ban; Kerényi pedig a Kállay-féle hintapolitika keretében, a nem fasiszta Magyarországot képviselő kulturális attaséként érkezett Svájcba 1943-ban.² A háborút követően mindketten örömmel tértek volna haza, ha biztosítva látják tudományos munkájuk folytatását, ám a kommunista hatalomátvétel miatt ez a remény végleg szertefoszlott.^{3 4} Külföldön egyikük sem jutott egyetemi katedrához – az

² Kevéssé ismert, hogy a harmincas években Marie Bonaparte és Róheim vitapartnere, a hercegnő barátja, Bronisław Malinowski is igyekezett külföldi állást találni számára. Amikor Malinowski felvetette felettesének, a London School of Economics (LSE) tanszékvezető professzorának, Charles Gabriel Seligmannak (1873–1940), hogy esetleg Róheimet is alkalmazhatnák, ő az alábbi indokkal utasította el a kérést: „Jelenleg olyan nagy azoknak a száma, akik Németországból – és talán később Ausztriából is – vallásuk, politikai nézeteik, haj- és szemszínük miatt munka nélkül maradtak, hogy számomra úgy tűnik, nem ez a megfelelő idő arra, hogy új munkahelyeket teremtsünk azoknak, akiknek már megvan a saját helyük a világban, még ha az nem is ideális. Nos, Róheimnek, ha jól értem, van hol laknia, és a hercegnő biztosít neki egy bizonyos összeget, amiből megélhet. Személy szerint nem hiszem, hogy Róheim a karakterével valaha is személyes sikert fog elérni, ezért nem tartanám bölcsnek, ha megpróbálnánk rá szabott állást teremteni számára a tanszéken.” (Charles Seligman levele Bronisław Malinowskinak, 1933. május 6., LSE, Bronisław Malinowski Papers, idézi Bar-Haim, 2021, 218.)

³ Róheim 1946-ban a Néprajzi Múzeumban dolgozó kollégájának, Fél Editnek a következőket írta: „Köszönöm szíves sorait. Mondhatom, szívembe nyilallt, hogy van még odahaza, aki visszavár. A honvágy nagyon is gyötör, úgy érzem magam, mint Ádám az űrben, »Honi szózatom hív, térj fiam magadhoz«. És mégse lehet. Sok oka van ennek, de csak egyet mondok. Mi lenne akkor félig megírt könyveimmel. Budapesten bizony nem tudnám azokat befejezni.” (Róheim Géza levele Fél Editnek, 1946. nov. 3., MTA Kézirattár) Kerényi álláspontját hűen tükrözi a politikai baloldal felé hajló barátjának, Rusznyák Istvánnak adott válasza, aki megpróbálta őt meggyőzni az állampolgári áldozatvállalás szükségességéről: „Annak a humanizmusnak, amelyet én szívem szerint képviselni tudok, s amelyet meg is próbáltam képviselni, az alaptétele az, hogy az egyetlen emberhez méltó [dolog] a szenvedés csökkentése a világban. Ezt egészen reálisan, quantitative értve. Aki szenved, éhez, nyomorog, annak a szenvedésével – akármilyen magas, távoli cél érdekében valónak, vagy bármilyen mély, kiszámíthatatlan isteni gondviselésből származónak akarják beállítani – több szenvedés van a világban, pedig

egyetemes emberi vonatkozásokat középpontba helyező, pszichologizáló szemléletmódjuk ugyanis nem illeszkedett a korabeli tudományos fősodorba. Emiatt magántudósként kényszerültek boldogulni, ami kiváltképp Kerényi számára okozott állandó egzisztenciális bizonytalanságot.⁵

„Végeredményben nem állunk túl messze egymástól”

A bemutatott levélváltásra 1947-ben került sor, amikor már mindketten huzamosabb ideje emigrációban éltek: Róheim és felesége New Yorkban, Kerényi pedig öttagú családjával – elsősorban anyagi kényszerűségből – a dél-svájci Tegna falucskájában, a Maggia folyó völgyében telepedett le. A háború utáni éveket még a tervek és a bizakodás határozta meg. Róheim utolsónak bizonyult terepmunkájára indult az új-mexikói navahó indiánokhoz, miközben Kerényi budapesti akadémiai székfoglalójára készült, bízva a beigért katedra vagy a Római Magyar Akadémia igazgatói posztjának elnyerésében.

Kapcsolatuk a budapesti évekig nyúlt vissza, s bár szorosnak nem volt mondható, a kölcsönös érdeklődés jellemezte. Szakmai körük azonban – különösen az antikvitás, a néprajz és a folklorisztika iránti közös érdeklődés révén – folyamatosan érintkezett

kevesebbnek kellene lenni. Én nem tudom sem humanista lelkiismeretemmel, sem humanista hivatásommal összeegyeztetni, hogy a gyerekeim egy jobb jövő érdekében többet szenvedjenek, mint ez az emberi kondícióval, a betegségeknek, baleseteknek, halálnak való kiszolgáltatottsággal amúgy is kijár. Várok tehát az otthoni viszonyok megjavulására. [...] Ha otthon minden egy becsületes, földmívelő országhoz illő köztársaság útján halad, amely például egyik tagjának sem tiltja meg, hogy akkor utazzék el külföldre, amikor akar, s az említett hármast [kenyér, szalonna, bor] is biztosítja, akkor meg sem próbálok a munkában is méregdrága frankért keservesen dolgozni. Mindig legjobban szerettem magyar egyetemi tanárnak lenni, még Pécsen és Szegeden is.” (Kerényi Károly levele Rusznyák Istvánnak, 1946. jún. 24., DLAM)

⁴ A Magyar Tudományos Akadémia 1946 júliusában levelező tagjai közé választotta Kerényit, aki ezzel párhuzamosan ígéretet kapott egy budapesti egyetemi tanári katedra betöltésére is. Noha 1947 őszén akadémiai székfoglalója megtartására hazatért, ekkor már szembesülnie kellett a ténnyel, hogy a budapesti állást – amelyet majd Marót Károly nyert el – nem kaphatja meg. Bár akkor még felmerült a Római Magyar Akadémia igazgatói posztja, a politikai kampány részeként indított 1948-as Lukács György-féle sajtótámadást, majd akadémiai tagságának megszüntetését követően ezzel is le kellett számolnia. Kerényi egykori tanítványa, Szilágyi János György (1918–2016) idézi fel, hogy egy szófiai vacsora alkalmával Alexits György személyesen ismerte el, ő állt Kerényi Magyarországról való eltávolítása mögött. Alexits (1899–1978), aki különben matematikaprofesszor volt, a Magyar Tudományos Tanács főtitkára, majd a szovjet mintára átszervezett MTA főtitkáraként meghatározó szerepet töltött be az egyetemi oktatói kart érintő tisztogatásokban. Kerényivel kapcsolatos döntését így indokolta: „Nézd, a többiek nem jelentettek problémát, a kezünkben voltak, de Kerényivel és Alföldivel nem bírtunk volna el. Nemzetközi tekintélyük folytán erőszakos elhallgattatásuk elképzelhetetlen volt, de ismerve munkásságukat és természetüket, felmértük: nem reménykedhetünk abban, hogy megnyerhetjük őket, sem abban, hogy elhallgatják kritikai megjegyzéseiket, ugyanakkor tudtuk, hogy senki nincs, akit a vitaképesség esélyével állíthatunk szembe velük.” (Szilágyi, 1999b, 102–103.)

⁵ Róheim pszichoanalitikai praxisára egy idő után tudott támaszkodni. Kerényi írásaiból, előadásaiból, valamint alkalmi tudományos idegenvezetésekből származó jövedelméből tartotta el öttagú családját. Erre utalva jegyezte meg Szilágyinak 1948-ban: „tudod, milyen nehéz, hogy az embernek állandóan a legmagasabb szellemi szinten kell maradnia, hogy betevő falatját biztosítsa” (Szilágyi, 2020, 68.). Anyagi helyzete némileg stabilizálódott, amikor Jung közbenjárására 1947-ben elnyerte a Bollingen Foundation ösztöndíját, amelyet kétéves ciklusokban ugyan, de élete végéig folyósítottak számára; ezzel párhuzamosan, szintén Jung javaslatára és Carl Alfred Meier igazgató támogatásával, az 1948-ban alapított zürichi Jung Intézetben (C. G. Jung Institut) kutatásvezetői állást hoztak létre számára.

egymással.⁶ Levelében Kerényi maga is felidézett egy együtt töltött estét Róheimék otthonában. Közvetlen összeköttetést Marót Károly klasszika-filológus jelentett számukra, aki Róheim közeli barátja, Kerényinek pedig egy ideig bizalmas kollégája volt. A kapcsolatot 1947 tavaszán Róheim elevenítette fel, aminek Kerényi – aki számára a szellemi eszmecsere valósággal létszükséglet volt – őszintén megörült. A megkeresés apropója egyébként prózai volt: Róheim az amerikai könyvkereskedőkön keresztül nem tudott hozzájutni Kerényi azon munkáihoz, amelyekre szüksége lett volna. Ez ügyben először Maróthoz fordult: „No, már most arra kérlek, szólj Kerényinek, talán tudna intézkedni a kiadónál, hogy énnekem szállítsák ezeket. Kerényi címét nem tudom, másként egyenesen hozzá fordulnék. Amennyiben valamelyik már teljesen elfogyott, talán neki van felesleges példánya, akár megveszem, akár ha K. akarja, megküldöm az én könyveimet.”⁷ Leveléhez egy hosszú jegyzéket mellékelte Kerényi háború alatt megjelent írásairól. Marót intézkedés helyett csupán Kerényi címét küldte el, mire Róheim postafordultával válaszolt: „Kerényinek írtam, mert bármilyen alávalóan viselkedett is veled szemben, a könyvei érdekelnek és fontosak, és én még nem adtam fel azt az ambíciómát sem, hogy megírjam az újkor, vagyis a pszichoanalízis szempontjából a Comparative Mythology-t.”⁸ Valamivel később: „Kerényivel kapcsolatba léptem, elküldi nekem pár dolgot, egy párat megrendeltem. Végeredményben nem állunk túl messze egymástól felfogásban (Kerényi meg én)”.⁹ Következő levelében már beszámolt róla, hogy „Eleusis irányában” – amellyel kapcsolatban Marótnál is érdeklődött – részben éppen Kerényinél tájékozódott.¹⁰

A levelezésből kiderül, hogy Róheim érdeklődését a *Hermész, a lélekvezető* című kis Kerényi-kötet keltette fel, amely az ithyphallikus Hermész-ábrázolások ismertetése révén vágott profiljába.¹¹ Ennek hátterében azonban saját, antik témák iránti felélénkült érdeklődése is ott állt. Szintén Marótnak írta: „A múltkor megjegyezted, hogy sok klasszikus témájú cikket írok. Magam is csodálkozom ezen, mert teljesen önkéntelenül adódik. Öfelsége, a Tudattalan. Az öregedés az ok, a múlthoz (gymnasium) való ragaszkodás. »Vissza néz a magyar, sóhajtva néz vissza.«”¹² Megjegyzendő, hogy egyébként is ritka az olyan Róheim-szöveg, amely nélkülözné az antik párhuzamokat, így Kerényi írásai – aki témáit a szöveges források és régészeti leletek rendkívül széles körére alapozta – valóságos kincsesbányát jelenthettek számára.

⁶ Kerényi tanítványi körében szinte mindenki megfordult, aki az antikvitás iránt érdeklődött, köztük számos néprajzkutató és folklorista. Róheim ismerte Honti Jánost (1910–1945) és nagy valószínűséggel Dömötör Teklát (1914–1987) is, mindketten Kerényi szűkebb társaságának tagjai. Amint a háború után a hazaiakkal helyreállt a postaforgalom, Róheim Fél Editnél és Marót Károlynál is aggódva érdeklődött Honti sorsa felől, nem tudva még, hogy a munkaszolgálatban életét vesztette (lásd Róheim levele Fél Edithez, 1946. október 3.; Róheim levele Marót Jánoshoz, 1946. augusztus 20., MTA Kézirattár). Dömötör Tekla azon kevesek közé tartozott, akik már a hetvenes évektől kezdődően több tanulmányt is szenteltek Róheim munkásságának (lásd Dömötör, 1978, 1985).

⁷ 1947. április 22. MTA Kézirattár.

⁸ 1947. május 22. MTA Kézirattár.

⁹ Dátum nélkül, valószínűleg 1947. MTA Kézirattár.

¹⁰ 1947. november 25. MTA Kézirattár.

¹¹ Amennyire meg tudtam ítélni, ez az egyetlen Kerényi-munka, amelyikre Róheim gyakran és mindvégig hivatkozott.

¹² 1947. november 25. MTA Kézirattár.

Kerényi kezdeményezésére a levelezés kezdeti formális hangvétele hamar barátira fordult. Érdekes látni, hogy Róheim ekkoriban őt egyenesen a jungi irányzat képviselőjeként könyvelte el, vélhetően az 1940-es évek elején megjelent, Junggal közös könyveik alapján, melyek piaci sikerük folytán angolul is napvilágot láttak. Ezzel számolva kérte fel, hogy írjon tanulmányt a kifejezetten freudista *Psychoanalysis and the Social Sciences* című sorozatának harmadik kötetébe. Jóllehet Kerényi a jungiánus jelzöt jól megérthetően elhárította, a közreműködést készséggel vállalta.¹³ Ilyen előzmények után különösnek hat, hogy a tanulmány végül sohasem jelent meg. Miután itt a levelezésük is megszakad, ennek okára sem derül fény. Róheim egy Marótnak írt sértett és méltatlankodó beszámolójából annyit megtudunk, hogy Kerényi „sohase küldött neki semmit, csak ígerte”.¹⁴ Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy egyszerűen nem váltotta be az ígértét, ez azonban habitusát és híres munkabírást is ismerve alig elképzelhető, emellett egy amerikai publikációs lehetőségről sem mondott volna le szívesen. Jóval valószínűbb, hogy kezébe került Róheim egy ekkortájt megjelent kis tanulmánya (1948), amely nyíltan a Junggal közös könyvük ellen irányult; vagy már azt megelőzően – a tőle kapott különnyomatokat olvasgatva – arra jutott, hogy nehezen tudna illeszkedni a sorozat mereven freudista profiljához.¹⁵

Törésvonal: redukcionizmus kontra hermeneutika

Róheim és Kerényi tudományos programja ott kapcsolódott össze, ahol a mítoszok egyetemes érvényességét és – a mélylélektani nézőpont bevonásával – a jelenkori ember egzisztenciájával való összefüggéseit hangsúlyozták. Kiindulópontjaik azonban gyökeresen eltérőek voltak. Róheim szellemi útkeresésének mindent eldöntő élménye a pszichoanalízis volt. „Végül jött Freud Traumdeutung, a Totem és tabu: a rejtélyek valódi kulcsa. A holt anyag megelevenedik, az ismeretlenből tudás lesz. Nincs tovább. Freud és a pszichoanalízis minden más hatáznál többet jelent” – hangzott el egy 1937-ben adott interjújában (idézi Verebélyi, 1984, 11-12.). Elkötelezettségét legszemélyesebb tapasztalatai is mélyíthették, hiszen huszonöt évesen analízisbe került

¹³ Kerényi figyelmét eredetileg Szerb Antal hívta fel Jung munkásságára a harmincas évek közepén, ám közvetlen kapcsolatba csak 1939 végén kerültek Jacobi Jolán révén, aki ekkor már Jung munkatársaként dolgozott Zürichben, és Kerényivel is jó viszonyt ápolt. Jacobi és Kerényi egyik tanítványa, Boda László fejéből pattant ki az az ötlet, hogy Kerényi *Gyermekistenek* című tanulmányát eljuttassák Junghoz, remélve, hogy az felkelti az érdeklődését, és esetleg vállalja egy bevezető tanulmány megírását. Jacobi visszaemlékezése szerint „Jungot a szöveg annyira fellelkesítette, hogy rögtön felajánlotta, hogy elkészíti a pszichológiai kommentárt” (Jacobi Jolán levele Kerényi Károlynak, 1970. március 2., DLAM). Így született meg első közös kötetük, amelyet később két hasonló felépítésű mű követett. Kerényi – több más vallástudóshoz hasonlóan – valóban átvette Jung archetípus-konceptióját, mely meggyőződése szerint korszerű tudományos keretet kínált humanista mítoszfelfogáshoz, megszilárdítva antropológiai álláspontját. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy Jung követőjévé vált volna. Tanulmánya eredetileg Devecseri Gábor homéroszi himnusz-fordításaihoz készült bevezetőnek, és meg is jelent a *Homéroszi himnuszok Hermészhez, Pánhoz, Dionysoshoz* című kötetben 1939-ben. Mivel külföldön is ki akarta adni önálló műként, lefordította németre; ezt a kéziratot vitte magával Jacobi Zürichbe. (Kerényi és Jung személyes viszonyáról részletesebben lásd Narancsik, 2018, 2026.)

¹⁴ 1948 vagy 1949. szeptember 15. MTA Kéziratár.

¹⁵ Kerényiről közismert volt, hogy élénk figyelemmel kísérte a munkáiról megjelenő írásokat, és régi barátságok végét is jelenthette, ha az elmarasztaló recenzió mögött nem pusztán tudományos, hanem személyes motívumot feltételezett – amint ez Brelich Angelo esetében történt (lásd Kerényi/Brelich, 2020).

Ferenczihez, majd Kovács Vilmához. Az analízis áldásos hatását annak idején Róheim unokaöccse, Rohonyi Károly (Charles Rohonyi) is konstata: „Ferenczi és Kovács Vilma analizálják Gézát 17-ik éve táján¹⁶ (a szülők megbízásából), és ettől kezdve G. természete mind lenyűgözőbb lesz, ha fáradságot nem sajnál, hogy lenyűgöző legyen!” (Rohonyi, 1992, 132.). Róheim élete végéig kitartott a freudi pszichoanalízis legfontosabb tételei mellett, és az etnográfiai adatokat e rendszer bizonyítékaiként kezelte.

Kerényi oldalát nézve, törekvései szorosan összefonódtak az ókortudomány megújításának programjával, amelynek a húszas évek végétől kiéleződő vitáiba mélyen bevonódott (például Kerényi, 1930, 1934). Korabeli írásaiban a klasszika-filológia céljainak korszerű tudományfilozófiai megalapozása és más tudományágak, így például a kortárs pszichológia vagy az etnológia felé történő kiterjesztése mellett érvelt. A filológia 19. századi pozitivistá irányzatát, amely az ókori forrásokban csupán a múlt lezárt dokumentumait látta, túlhaladottnak, mi több, egyenesen zsákutcának tekintette. Amennyiben a klasszika-filológia el kívánja kerülni, hogy „a tudni nem érdemes dolgok tudománya”¹⁷ legyen, az antikvitáshoz a jelenkor kérdései felől érdemes közelítenie. „A szerzőnek meggyőződése – írta 1937-ben –, hogy a klasszikus ókortudomány minden új fokán, melyet a szellemtudományok általános fejlődése során idővel elért, képes az ókor egy új oldalát megvilágítani, és éppen ezáltal a nyugati emberiségnek ebből a kimeríthetetlen kincsestárából a maga számára valami fontosat és újat előhozni” (idézi Szilágyi, 1969–1979, 249.). A filológus munkáját – ekkor még főképp Dilthey alapján – hermeneutikai gyakorlatnak tekintette általában véve is, számolva azzal, hogy nincs az a tudományos igényű rekonstrukció, ahol ne a múlt jelenkori értelmezéséről essék szó.

A mítoszok „örök emberi” jelentőségére fókuszáló megközelítésük azonban mindkettőjüket elszigetelte szakterületük fősodráról, s ezen életük során nemigen tudtak változtatni: Róheim az amerikai antropológusok kulturális relativizmusával¹⁸, Kerényi pedig a marxista történeti szemlélettel került szembe.¹⁹ Erre vonatkozott Róheim egy Marótnak küldött helyzetjelentése:

¹⁶ Hárs (2009) mutatott rá Rohonyi elírására, miszerint Róheim nem tizenhét évesen, hanem 1917-ben, azaz huszonhat évesen kezdte meg az analízist. Terápiájának kezdete ugyanis a Freud–Ferenczi-levelezés alapján hitelt érdemlően datálható (Freud – Ferenczi, 2002).

¹⁷ Vö. Hatvany Lajos: *A tudni nem érdemes dolgok tudománya* (1908/1968), amelyben a szerző a túlzásba vitt, száraznak és fölöslegesnek vélt klasszika-filológiával kapcsolatban ironizál.

¹⁸ Jó példa Róheim polemizálására a *Psychoanalysis and Anthropology* (1950) c. kötetben olvasható részlet, amely akár Jungtól is származhatna: „Fontos világosan látni, hogy nem hiszem azt, hogy bármelyik mítoszban forduljon is elő a villámlás, annak fallikus jelentése van. Ugyanakkor lehetetlenség azzal előállni, hogy a mítoszt csakis egy adott kultúrán belül lehet megérteni. A mítosz számos olyan kultúrában megjelenik, melyek semmiféle kapcsolatban nincsenek egymással. A New York-i városi páciens nem saját kultúrájából merítette a szimbólumot. Ez az a fajta szimbolikus reprezentáció, melyet a tudattalan bárhol produkál, összekapcsolja a fába becsapódó villám vehemenciáját az ejakulációval és az orgazmussal. Ezt értem én a potenciálisan egyetemes szimbólum alatt” (Róheim, 1950, 15.).

¹⁹ A római egyetemen oktató Brelich Angelo érvei egykori mestere, Kerényi védelmében, plasztikusan szemléltetik a vita természetét (Brelich, 1953). Brelich álláspontja Doktori összefoglalása szerint: „A historicizmus sem tagadhatja, hogy léteznek »egyetemesen emberi« tulajdonságok, vagyis tartósan változatlan vonások. Vannak azonban köztük olyan adottságok is, mint a halandóság, amelyek nem kizárólag emberek. Hogyan lesznek mégis emberivé? Azáltal, hogy nem passzív módon éljük meg őket: az ember pszichikailag reagál rájuk, »a pszichika természeti törvényeinek megfelelően«, így jön létre az archetípus, amely azonban csak

„Azt kérdezed, hogy mi érdekli az embereket ma? Az én területemen csak egy probléma; nemzeti karakter, ez már az amerikai anthropológiában a jelszó. Ezek ellen írtam egy könyvet: *Psychoanalysis and Anthropology*, azt fogom előadni a télen a pszichoanalitikai intézetben. Azt hiszem, ezúttal nagyjából egyetértünk majd, a hangsúly az örök emberin van, mint első műveimben. Az összes amerikai anthropológusokkal össze fogok veszni, és a pszichoanalitikusok akiknek harcát vívom, nem sokat törődnek az egésszel. Nyilván kohanita őseim dolgoznak bennem, hirdetni nem azt, hogy »Halljad, Izrael, az Örökkévaló a te Istened, egyetlenegy«, hanem kis változtatással: »Halljad, Emberiség, a Tudattalan csak egyetlenegy«.”²⁰

Így aztán az emigráció éveiben a befogadó szakmai közeget – Róheimhez hasonlóan – Kerényi sem közvetlen szaktársai körében²¹, hanem Jung társaságában, majd később a vallásfilozófusok között találta meg.²²

Ugyanakkor Róheim pszichoanalitikus redukcionizmusa és Kerényi fenomenológiai-hermeneutikai nézőpontja minden közös törekvésük mellett is nehezen volt összeegyeztethető. Lényegi különbségük tisztán látszik abból, ahogyan Kerényi a mítosz megközelítésének problémájáról vélekedett. 1939-es, *Mi a mitológia?* című programadó dolgozatában erről a következő áttekintést adta:

„... a múlt század elején a tudományos álláspont a mitológiával szemben a megfejtés volt. Ezt aztán kiszorította a K. O. Müller értelmében vett magyarázat. Az a törekvés, ami a magyarázó szempontját kizárólagossá akarta tenni, a továbbiak folyamán inkább rombolt, mintsem a megértés útját építette. Ezt a magatartást csak úgy tehetjük meghaladott állásponttá, ha a mitológiai világot anyagi tisztaságában, vagy akár nyersességében is, egyszerűen bemutatjuk. Ha a mitológiával foglalkozó tudomány megtalálja azt a módszert, hogy a mitológéákat önmagukért beszéltesse, akkor az értelmezés is olyan természetű lehet, mint egy költői vagy zenei alkotás értelmezése.” (Kerényi, 1939a, 376.)

egy bizonyos »stílussal« lép be a történelembe, vagyis nincs időn túli fiziognómiája. [...] Mivel pedig Kerényit éppen a történelem »egyetemesen emberi« tényezőinek kutatása érdekli, ebben az értelemben irányzata hozzájárul »a történetileg felfogott vallás mind teljesebb megértéséhez«, kiegészítve a fenomenológiai-leíró, a funkcionalista és a genetikus irányzatot” (Dottori, 1999, 73.).

²⁰ 1948. augusztus 3. MTA Kézirattár.

²¹ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy Kerényi ne lett volna nemzetközileg elismert szaktekintély.

Világszerte keresett vendéglőadóként tartották számon, és díszdoktori címmel is elismerték munkásságát. Születésének centenáriumáról számos külföldi sajtóorgánus megemlékezett; Rómában, Milánóban, Asconában, Budapesten és Pécsen emlékkonferenciákat rendeztek tiszteletére (lásd Szilágyi, 1999a). Életművének bizonyos elemei – például az egyéni vallási élmény és tapasztalat jelentőségét hangsúlyozó megközelítése – az utóbbi évtized vallástörténeti kutatásaiban egyre meghatározóbb szerephez jutottak. Kerényi munkásságának aktualitásához lásd: Komoróczy, 1999; Szakolczay, 2007; Fenyvesi, 2012; 2014; Lindner, 2018.

²² Mindez Kerényi már a harmincas években is megmutatkozó filozófiai orientációjában gyökerezett. Szoros barátság fűzte Szilasi Vilmoshoz, Heidegger freiburgi utódjához. A negyvenes években rendszeres előadója volt a vallástörténeti és vallásfilozófiai fókuszú, interdiszciplináris Eranos-találkozóknak (*Eranos Tagung*). Itt alapozta meg életre szóló barátságát Martin Buberrel és Gerschom Scholemmel (lásd Kerényi/Buber, 2025). 1955-től kezdve közel két évtizeden át – amíg egészségi állapota engedte – résztvevőként, 1961-től pedig felkért előadóként szerepelt barátja, Enrico Castelli (1900–1977) nemzetközi vallásfilozófiai konferenciáin, olyan gondolkodók társaságában, mint Gadamer, Ricœur, Lévinas, Löwith, Bultmann, Rahner vagy Piaget (Spineto, 1999). Kerényi tudományos súlyát jelzi, hogy előadásai külön gyűjteményes kötetben is megjelentek (Kerényi, 1993). Gadamer Kerényi-recepciójáról lásd: Bircsák (2006).

Szemléletbeli különbségüket Kerényi – aki különben a redukcionizmus minden válfajától idegenkedett – jól érzékelte, és ki is tért rá Róheim felkérésére adott válaszában. Herbert Silberer egyik elgondolására, a kettős értelmezés elvére hivatkozva ugyanis finoman kiigazította Róheimet: hangsúlyozta, hogy a pszichoanalitikus interpretáció csupán a mítoszok egyik lehetséges jelentésrétege, így érvényessége korántsem kizárólagos. Róheim megbékélést keresve válaszolt: „nem az a fontos, hogy az ember teljesen egyetért-e valamivel, hanem az, hogy az illető mű milyen új gondolatmenetet indít el”. (Róheim Géza levele Kerényi Károlynak, 1947. november 25.)

Róheim valamilyen indíttatásból – talán éppen a Kerényi elmaradt küldeményei miatti sértettségében – mégis megírta, és 1948 áprilisában publikálta erősen személyeskedő kritikáját Kerényiék művéről (Róheim, 1948).²³ Mivel Róheim ebben szereplő Jung-kritikája a Kerényivel való szemléleti különbséget is megvilágítja, érdemes rá részletesebben kitérni. A kérdéses tanulmány címe is – *Az isteni gyermek* (1948) – egyértelműen közös kötetükre (*A gyermekisten és az Eleusiszi misztériumok*) utalt.²⁴ A dolgozatot egy Jungtól átvett, eredetileg lábjegyzetben szereplő részlet indítja:

„Talán nem fölösleges megjegyezmem, hogy a laikus előítélet mindig hajlik arra, hogy a gyermekmotívumot egy az egyben helyettesítse a »gyermek« konkrét tapasztalataival, mintha a valódi gyermek a gyermekmotívum egyetlen oka lenne. A pszichológiai valóságban azonban a »gyermek« tapasztalati elképzelése csupán kifejezőeszköz (és nem is az egyedüli!) egy olyan lelki tény megfogalmazásához, amelyet nem lehet pontosabban megfogalmazni. Ezért a mitológiai gyermekelképzelés sem kifejezetten csak egy másolat a tapasztalati gyermekről, hanem egy ilyenként tisztán felismerhető szimbólum: isteni, csodálatos, éppen hogy nem emberi gyermekről van szó, akit teljesen szokatlan körülmények között nemzettek, szültek és neveltek” (Jung, 1940, 160., idézi Róheim, 1948).

Mondandóját Róheim ekként folytatta: „Ha a kutatás célja nem az, hogy világosságot gyújtson ott, ahol sötétség honol, hanem az, hogy az áttetsző felületet elhomályosítsa – nem sok értelmét látom. Jung egyszerűen azt mondja az olvasónak, hogy legyél jó kisfiú, ne próbálj a misztériumok mélyére nézni, sőt, én sem fogom neked elárulni, mit jelentenek. Talán magam sem tudom – így aztán az utolsó mondat valóban stimmel” (Róheim, 1948, 309.). Később, forrásainak elemzése után a következő konklúzióra jutott: „Miután a mindennapi tapasztalat azt tanítja nekünk, hogy az álomban megjelenő gyerek minden esetben a falloszt reprezentálja, elmondhatjuk, hogy a jungi misztérium a legkevésbé sem rejtélyes” (uo., 311.). Dolgozata végén, elérkezve az „időtlen Ödipusz-komplexusig” (uo., 217.), Jung ismét szóba került: „Egyszerre gyereknek (embrió) és apának lenni, ez az isteni gyermek lényege. Az isteni gyermek

²³ Róheim egyébként hasonló vehemenciával lépett fel az ortodox pszichoanalitikus redukcionizmustól elforduló neofreudiánusok – Erikson, Fromm, Horney, Kardiner – ellen is (lásd például Róheim, 1950; 1952). 1940-ben Worcesterből, Kovács Vilmának írt levelében hitetlenkedve jegyezte meg: „Ott [New York] él és virul a Kardiner – Horney – Radó csoport, amely az egyesületen belül (!) olyan pártot csinál, amelyikben nincs Oedipus, nincs Id és Super-Ego, nincs libido” (1940. április 18., a teljes levél ebben a számban olvasható).

²⁴ A Róheim részéről hivatkozott kiadás: Karl Kerényi, Carl Gustav Jung, *Einführung in das Wesen der Mythologie. Gottkindmythos – Eleusinische Mysterien*, Amsterdam: Pantheon Akademische Verlagsanstalt, 1941.

nem a rejtélyes archetípus, mely a saját életünkön kívül létezik, hanem az, amire biológiai hátterünkből adódóan mindannyian vágyunk [...]” (uo., 320.).

Róheim olvasata természetesen távol állt Jung szándékaitól, aki valójában a kreativitás, a szimbólumalkotás és a személyiségfejlődés összefüggéseit vizsgálta a mítoszokban megjelenő archetipikus gyermekalakok kapcsán; ezek eredete éppen az emberi psziché, nem pedig – ahogy Róheim állította – egy attól független entitás. Az idézett részletben az archetípus feltételezett biológiai aspektusa és annak megnyilvánulásai közötti összefüggést kísérelte meg megragadni, amely problémára később is visszatért.²⁵ Felfogásuk különbsége ott látszik a legtisztábban, ahol Róheim egy-egy ponton metszi Jung gondolatmenetét. Mint említettük, Róheim az álombeli gyermekalakot a fallosszal azonosította. Jungnál ezzel kapcsolatban a következőt olvashatjuk: „bizonyos körülmények között a »gyermek« (például Hermész és a daktüloszok esetében) legközelebbi kapcsolata a fallosszal mint a nemzés szimbólumával van, úgy a sírköveken ábrázolt fallosz is újra megjelenik a megújult nemzőerő szimbólumaként. A »gyermek« ezért »renatus in novam infantiam« [az újszülöttben újjászületett] is. Tehát nem csak a kezdet, hanem a vég lénye is.” (Jung, 1940, 176.)

Egy másik példát idézve: Jung a gyermekhős motívumát az öntudatra ébredés és az identitásfejlődés küzdelmeinek metaforájaként értelmezte, amely nem szűkíthető pusztán biológiai tényekre: „A hős legnagyobb tette a sötétség szörnyének legyőzése: ez a tudat remélt és elvárt győzelme a tudattalan fölött. [...] A tudatosulás minden bizonnyal a legerősebb, ősidőkből származó élményünk, mert így alakult ki a világ, amelynek létezéséről korábban senki semmit nem tudott” (Jung, 1940, 166.). Majd összegzésként így fogalmaz: „E pszichológia keretbe [ti. a tanulmányban kifejtett gondolatmenetbe] illeszkednek az elhagyatottság, a legyőzhetetlenség, a hermafroditizmus, valamint a kezdeti és végső lény motívumai mint *a megélés és a megismerés* megkülönböztető osztályai” (uo., 178.; kiemelés N.G.).

Róheim ugyanezt a motívumot elemezve eleinte Jung nyomvonalán haladt, ám végül mégis visszatért a gyermekkori szexuális felfedezés alapélményéhez:

„Ha a libidó megszállja a környezetet, az a környezet elfogadását, megértését jelenti, s az isteni gyermek csodái valójában azok a »csodák«, melyet minden gyermek véghezvisz felnövekedése során. [...] A Varjú [a winnebago indián mitológia alakja], mint láttuk, elhozza a nappalt, azaz a gyermek kinyitja a szemét. Megnevezi a helyeket, azaz a gyerek megtanulja a helyek nevét. [...] a kultúrhős tehát a tanulási folyamatot reprezentálja. [...] De a növekedés központi csodája a libidó, az erekció.” (Róheim, 1948, 318.)

Míg tehát Jung mítoszártelmezését az a feltevés vezérelte, hogy a gyermekkori tapasztalatokban gyökerező jelentések a személyiség érése során – kedvező esetben –

²⁵ Például: „Az archetípusok élő értelme inkább az ábrázolás összességéből sejlik elő, mintsem az egyes kijelentésekből. A pontosabb megfogalmazásra tett összes kísérlet azonnal megbosszulja magát azáltal, hogy kihuny a felfoghatatlan jelentésmag. Egyetlen archetípust sem lehet egyszerű képletbe gyömöszölni. Olyan edény, amelyet soha nem lehet sem kimeríteni, sem feltölteni. Önmagában csak potenciálisan létezik, és ha valamilyen anyaggá alakul át, akkor többé már nem az, ami korábban volt. Évezredekken át fennmarad, és mégis mindig újra kell értelmezni. Az archetípusok a tudattalan elválaszthatatlan elemei, azonban folyton változtatják az alakjukat” (Jung, 1940, 177.).

módosulnak, és új, korábban ismeretlen jelentésekkel gazdagodnak (ennek hiánya jelentene patológiát), addig Róheim a mitológiai motívumok végső értelmét mindvégig a gyermekkor, különösképpen annak szexualitással átszőtt családi viszonyaiban rögzítette.²⁶ Ellentétük egyik fontos aspektusa jól megragadható Róheim, valamint Jung és Kerényi eltérő szimbólumelméletén keresztül. A korabeli vita lényegét – mely egyéb tudományos fórumokon is zajlott – ma a jel és a szimbólum elhatárolása körüli diskurzusként tartják számon (lásd például Eco, 1986). Eszerint a jel – az allegóriához hasonlóan – rögzített, pontosan körülhatárolható jelentéshez kapcsolódik, míg a szimbólum (illetve a metafora) értelmezésekor felmerülő jelentések sora elvileg végtelen, még ha az értelmező meg is áll bizonyos pontokon. Ez utóbbi esetben a szimbólum megkülönböztető jegye a homályosság, a nyitottság és „a »végső« jelentés elérésének gyümölcsöző lehetetlensége” (Eco, 1986, 130.). E tekintetben Róheim a rögzített jelentésű, szimbolikus azonosság talaján állt, míg Kerényi és Jung a szimbólumot nyitottnak, kimeríthetetlennek tartotta, amely elvileg a világ és az emberi létezés összetettségét fejezi ki. Kerényi a Junggal közös könyvükben, amelyet Róheim is olvashatott, így fogalmaz:

„Ha a mitológián belül maradunk, kiderül, miben igazságtalan s elégtelen – tehát hamis – a természeti mítosszá való redukálás. [...] A kelő nap éppúgy allegóriája az ősgyermeknek, mint az Ősgyermek a kelő napnak. [...] Szimbólumokban beszél: szimbólum a nap, a gyermek és a Gyermekisten. Arról beszél, ami benne – a világban – van és érvényes. Ebben az esetben azt mondhatjuk: beszél a saját gyermekségéről – arról, amit belőle a nap fölkelte és egy gyermek születése egyaránt kifejez.” (Kerényi, 1939b, 388.)

Ide kapcsolódik Kerényi nézete általában véve a mitológiai anyag fogalmi megragadásának korlátairól. A *Prótoگونosz Koré* gondolatmenete összegzéseként írja:

„Nem célunk mitikus élmények, bimbószerű ideák logikai ellentmondásait feloldani és kiegyenlíteni. A mitológia számára is az, mint ami Schelling számára volt: »olyan jelenség, amely mélységben, tartalomban és általánosságban csak magával a természettel hasonlítható össze«. Megállunk képei előtt, és rájuk mutatunk: a búzakalászra, amely érettségének tetőfokán aranyvirág, és az ő leányalakra, amelyet megfestett Apellés és Botticelli.” (Kerényi, 1941, 469.)

Bár Róheimet még évek múltán is foglalkoztatták Kerényi munkái, kapcsolatuk nem mélyült el. A földrajzi távolság, a személyes találkozás hiánya is szerepet játszott abban, hogy tudományos különbségeiket vagy vélt sérelmeiket nem volt módjukban egymással tisztázni. Róheim Maróthoz intézett levelében – amelyben Kerényi személye utoljára merült fel – a következőket olvashatjuk:

„Megjelent a Festschrift, sajnos azonban a te cikketet nem tették bele, átadta nekem a szerkesztő azzal, hogy ezt még németül se érti, még kevésbé tudja lefordítani. [...] Mindenesetre köszönöm, hogy megírtad. Nagy ünneplés volt a Viking Fund-nál és a kötetből úgy látszik, hogy majd holtom után végre megértenek. Most kevesebb a páciens, az emberek nyaralnak. Kerényi könyveit

²⁶ Szemléleti különbségük hátterében ott állt eltérő személyiségfejlődési modelljük, amelynek részletes kifejtésére itt nem nyílik lehetőség.

olvasgatom, de valahogy az a benyomásom, hogy a költészet mindig jobban előtérbe nyomul a tudomány rovására.”²⁷

Róheim észrevételével korántsem maradt egyedül, noha amit ő és sokan mások zavarba ejtő hiányosságnak láttak – a metaforikus, irodalmi stílus –, az Kerényi részéről tudatos döntés volt.²⁸ A harmincas évektől kezdve foglalkoztatta a tudomány és az élet, a tudósi és a művészi megközelítés viszonya, valamint egy olyan nyelv megteremtése, amely átélhetően közvetíti az antik örökséget a szélesebb közönség számára.²⁹ „A regény műfajához életén át fűződő szerelem” végül a *Görög mitológiában* öltött testet (Kerényi, 1951, 1958), abban a műben, amelyet mindmáig rendszeresen újranyomnak (Szilágyi, 1999a, 20.). Mint a második kötet előszavában írja, az elbeszélőművészet Virginia Woolf *Orlandójától* kiinduló fejlődése inspirálta, amikor a tudományos igénnyel összegyűjtött mitológiai anyagot – a különféle ókori forrásokat egymás mellé rendezve – rétegzett formában mutatta be:

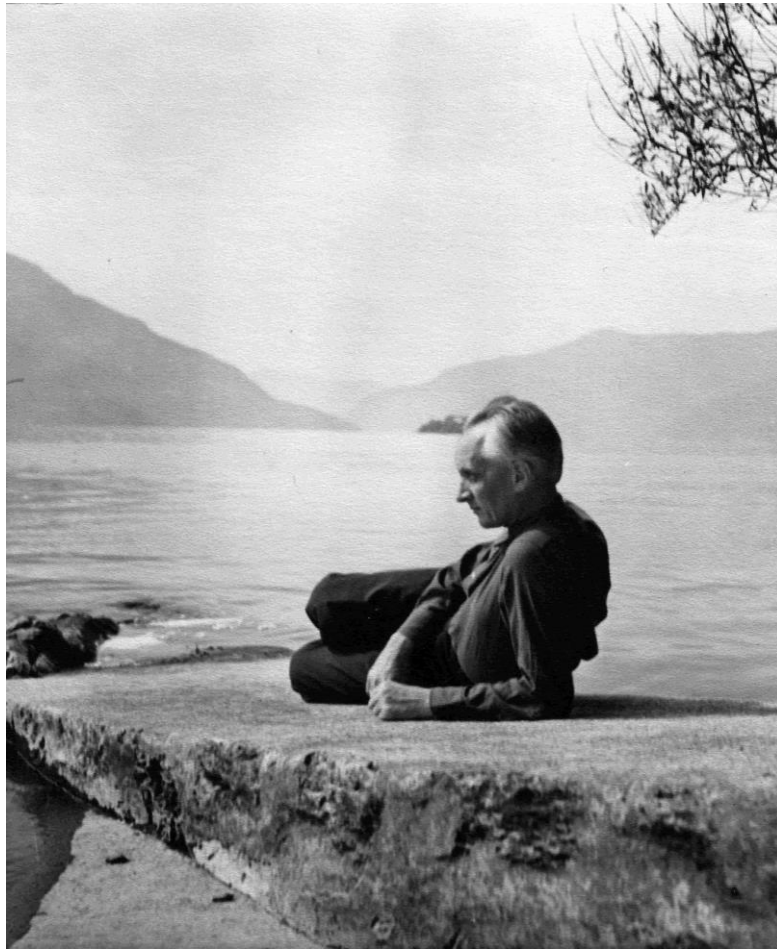
„A szépirodalomban az egysíkú elbeszélés sima felületét már rég feltörték. A tudományos irodalomban is ki kellett alakítani egy megfelelő formát, mely egyszerre juttatja szóhoz az antik elbeszélőket – akár többet is egymás mellett és egymás után – és a mérlegelő utánuk-elbeszélőt, s még csak nem is igyekszik egy eredeti elbeszélő mű hatását kelteni, csupán egy ősi elbeszélésanyag önérvényesítésére hagyatkozik. Megvallom, épp ez a tudományos kísérlet volt számomra a csábító a válogatásnak, a konkrét emberi tartalom felszabadításának és összeillesztésének évekig tartó munkája során: hogy kipróbáljam az anyag önérvényesítését, előbb saját magamon, majd másokon is; s egyúttal kísérlet volt ez az élő humanizmus területén is, mely valamiképpen mindig vonatkozásban áll a görögökkel.” (Kerényi, 1958/1977, 184.)

A leveleket változatlan formában, a korabeli helyesírási sajátosságok megtartásával tesszük közzé.

²⁷ Róheim Géza levele Marót Károlyhoz, dátum nélkül, vélhetően 1951. MTA Kézirattár.

²⁸ Meghatározó tényező lehetett, hogy baráti köréhez számos neves író, költő és művész tartozott; Magyarországon többek között Szerb Antal, Németh László, Gulyás Pál, Devecseri Gábor és Vinkler László, külföldön pedig Thomas Mann, Hermann Hesse, Carl Orff és Oskar Kokoschka. A kérdéskör részletesebb kifejtéséhez lásd Szilágyi, 1999a és Bircsák, 2007.

²⁹ Kerényi eleven és fantáziadús stílusa egyetemi előadásain megmutatkozott. Tanítványa, Devecseri Gábor így emlékezett rá: „Pénteki óráin a második emeleti tizenhármastanteremben (később kilences) seregestül vonzották – és joggal vonzották – a nem görög-latin szakos hallgatókat is, sőt gimnazistáktól aggasztánokig az egyetemen kívülieket is. Kerényi sosem papírról adott elő. [...] Azoknak az esztendőknél levegője egyre nyomasztóbbá vált. Kerényi pénteki órái jelképesen éppúgy a frissebb levegőt őrizték abban a világban, mint Kútvölgyi lakásának kertjében ókortudós köre, a *Stemma*, vagy mint valóságosan kirándulásai egyre bővülő tanítványai körével a budai vagy a pilisi hegyekben. [...] Amúgy is szenvedélyesen szeretett tárgyunkat, az ókortudományt az ő örökösen fehéren izzó munkás és alapos lelkesedése világította azzá, ami. Aki az ő vallástörténetet, ókori irodalmat és jelenkori életet a költészet varázsával összekötő, mindig izgalmas mondandójú kollégiumát akár egyetlen féléven át is hallgatta, az annak a tárgynak, a klasszika-filológiának, melyet foglyul ejteni áhított és vélt, végképp foglya maradt” (Devecseri, 1973, 360-361.).

Kerényi Károly, Casa Eranos kis kikötője, Ascona, 1940-es évek. Margarethe Fellerer fotográfiája.
© Eranos Foundation Archives

Felhasznált irodalom

- B. Gy. [Bálint György]** (1930). Magyar tudós fantasztikus élete az emberevők között. *Az Est*, 1930. augusztus 15., 7.
- Bar-Haim, S.** (2021). Malinowski, Róheim, and the maternal shift in British psychoanalysis. In: S. Bar-Haim, *The Maternalists: Psychoanalysis, Motherhood, and the British Welfare State* (72-101). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bircsák A.** (2006). Az ünnep ideje. Kerényi Károly és Gadamer. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 110(3-4): 354-365.
- Bircsák A.** (2007). Életmű határhelyzetben. Kerényi Károly kiadatlan levelezéséből. In: Balogh Margit (szerk.), *Diszciplínák határain innen és túl* (Fiatal kutatók konferenciája) (75-86). Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Brelich, A.** (1956). Appunti su una metodologia [Megjegyzések egy módszerhez]. *Studi e materiali*, 27: 1-30.

- Devecseri G.** (1973). *Lágymányosi istenek*. Budapest: Szépirodalmi.
- Dottori, R.** (1999). Kerényi Károly Enrico Castelli nemzetközi filozófus-találkozóján (1955–1971). In: Szilágyi, J. Gy. (szerk.), *Mitológia és humanitás: Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára* (207-235). Budapest: Osiris.
- Dömötör T.** (1978). Róheim Géza és a magyar ősvalláskutatás. Budapest: MTA Nyelvtudományi Közlemények, XXX, 445-450.
- Dömötör T.** (1985). Róheim Géza újrafelfedezése. *Világosság*, 26(11): 715–718.
- Eco, U.** (1986). *Semiotics and the philosophy of language*. Bloomington: Indiana University Press
- Fenyvesi K.** (2014). Dionysian biopolitics: Karl Kerényi's concept of indestructible life. *Comparative Philosophy Volume* 5(2): 45-68.
- Fenyvesi K. (2012). „A Dél betörése”: Kerényi Károly és a Sziget topológiája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116(3): 243–280.
- Freud, Sigmund – Ferenczi Sándor** (1914–1916). *Levelezés. II/1.* Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2002.
- Hárs Gy. P.** (2009). A „vörös” Róheim. *Thalassa*, 20(4): 45-74. [http://thalassa-archive.ttk.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(20\)2009_4/045-74_Hars-GyP_Roheim-Gezarol.pdf](http://thalassa-archive.ttk.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(20)2009_4/045-74_Hars-GyP_Roheim-Gezarol.pdf)
- Jung, C. G.** (1940). A gyermek archetípusának pszichológiájához. In: Uő, *Az archetípusok és a kollektív tudattalan* (149-178). Budapest: Scolar, 2011.
- Kerényi K. – Brelich, A.** (2020). Az elysioni aszfodéloszok közt. Kerényi Károly és Angelo Brelich levelezése 1935-1959. Szerk. V. Severino, Nagy A., Varsányi, O. Budapest: L'Harmattan.
- Kerényi K.** (1930). Az örök Antigóné. In: Kerényi K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás* (162-172). Budapest: Magvető, 1984.
- Kerényi K.** (1930). Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. In: Kerényi K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás* (37-53). Budapest: Magvető, 1984.
- Kerényi K.** (1934). Ókortudomány. In: Kerényi K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás* (150-161). Budapest: Magvető, 1984.
- Kerényi K.** (1939a). Mi a mitológia. In: Kerényi K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás* (352-369). Budapest: Magvető, 1984.
- Kerényi K.** (1939b). Gyermekistenek. Homéroszi himnuszok Aphroditéhez, az Istenanyákhoz, Hestiához, A Naphoz és a Holdhoz. In: Kerényi K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás* (370-399). Budapest: Magvető, 1984.
- Kerényi K.** (1941). Prótogonos Koré. Homéroszi himnuszok Aphroditéhez, az Istenanyákhoz, Hestiához, A Naphoz és a Holdhoz. In: Kerényi K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás* (427-471). Budapest: Magvető, 1984.

- Kerényi K.** (1944). Napleányok. Elmélkedések Héliosról és görög istennőkről In: Uő, *Mi a mitológia? Tanulmányok a homéroszi himnuszok magyarázataihoz* (183-278). Budapest: Szépirodalmi, 1988.
- Kerényi K.** (1951, 1958). *Görög mitológia*. Ford. Kerényi Grácia. Budapest: Gondolat, 1977.
- Kerényi, K.** (1993). *Scritti italiani (1955–1971)*. Napoli: Guida Editori.
- Kerényi K. – Buber, M.** (2025). Kerényi Károly és Martin Buber levelezése. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Zsellér Anna. *Ókor*, 1: 85-100.
- Kerényi M.** (1976). Kerényi Károly vallástörténeti felismerései: egy gazdag élet eredményei. In: Bójác K. (szerk.), *Kerényi Magda válogatott levelei és írásai* (206-222). Budapest: Gondolat, 2022.
- Komoróczy G.** (1999). Út a mítoszhoz. In: Szilágyi J. Gy. (szerk.), *Mitológia és humanitás: Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára* (252-274). Budapest: Osiris.
- Lindner Gy.** (2018). Kerényi, Meuli, Burkert és a görög vallástörténet-írás új útjai. *Ókor*, 2: 71-82.
- Lukács Gy.** (1948). Kerényi Károly: Napleányok. *Társadalmi Szemle*, 3(2): 491-495.
- Narancsik G.** (2018): Sors és mítosz. Kerényi Károly kapcsolata Szondi Lipóttal és C. G. Junggal a 30-as és 40-es években. *Imágó Budapest*, 7(1): 48-89. www.imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2018/04/IB_2018_1sz_pp048-89_Narancsik.pdf
- Narancsik G.** (2026). „Asclepioszi szellemekkel közös utazás.” Kerényi Károly kapcsolata Szondi Lipóttal és C. G. Junggal. In: Reinhardt M., Gyimesi J., Kövály Z. (szerk.), *Szondi Lipót öröksége: A Szondi-munkásság múltja, jelene, jövője* (209-232). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Róheim G.** (1932). *A csurunga népe*. Budapest: Athenaeum.
- Róheim, G.** (1950). *Psychoanalysis and Anthropology*. New York: International University Press.
- Róheim, G.** (1948). The Divine Child. *Journal of Criminal Psychopathology*, 9(3): 309-323.
- Róheim, G.** (1952). Panic of the Gods. *The Psychoanalytic Quarterly*, 21(1): 92-106.
- Rohonyi, Ch.** (1975). Levél Verebélyi Kincsőhöz. *Thalassa*, 1992, 3(2): 131-134.
- Spineto, N.** (1999). Kerényi Károly és a vallástörténeti tanulmányok Olaszországban. In: Szilágyi J. Gy. (szerk.), *Mitológia és humanitás: Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára* (52-87). Budapest: Osiris.
- Szakolczay, A.** (2007). In Pursuit of the ‘Good European’ Identity. From Nietzsche’s Dionysos to Minoan Crete. *Theory, Culture & Society*, 24(5): 47-76.
- Szilágyi J. Gy.** (1969-1979). Kerényi Károly emlékezet. A péntek esti órák emlékére. In: Uő., *Paradigmák* (237-272). Budapest: Magvető, 1982.

- Szilágyi J. Gy.** (1999a). Kerényi-év, 1997. *Mitológia és humanitás. Kerényi Károly 100. születésnapjára* (12-27). Budapest: Osiris Kiadó.
- Szilágyi J. Gy.** (1999b). Kommentárok és dokumentumok Natale Spineto tanulmányához. I. Kerényi és Magyarország, 1943-1948. In: Uő. (szerk.), *Mitológia és humanitás: Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára* (83-103). Budapest: Osiris.
- Szilágyi J. Gy.** (2020). Elváló utak. In: V. Severino, Nagy A., Varsányi O. (szerk.), *Az elysioni aszfodéloszok közt. Kerényi Károly és Angelo Brelich levelezése 1935–1959* (61-72). Budapest: L'Harmattan.
- Verebélyi K.** (1992). Bevezetés. In: Róheim Géza: levelek és más dokumentumok. *Thalassa*, 3(2): 113-137.